

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 118 (17255)

2006 чылдың
СЕНТЯБРЬ 19,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 4 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

«Чодураа» КУБ-та

Дарисю Данзурун (ортузунда) сиген кезер бригаданың кежигүннери-биле.

Культура болгаш спорт

«ЭНЕ-САЙНЫҢ ДАЙЫНЧЫЛАРЫ»

Эрткен неделяда ыры-хөгжүмге ынактар В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдарының башкызы Тимур Дулуштуң удуртканы үрер хөгжүм оркестриниң «Эне-Сайның дайынчылары» деп концертин найысылалдың чурттакчылары болгаш аалчылары сонургал көргөн. Бо үрер хөгжүм оркестри — дириг хөгжүмнүң делегей чергелиг «Үстүү-Хүрээ» мөөрейиниң Гран-при шаңналының ийи дакпыр эдилекчилери. А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң болгаш Тыва Республиканың адын бо коллектив Россияның болгаш

Моолдун хоорай-суурларынга төлөптий-биле камгалап, уран талантызын бараалгадып четтигипкеннер.

Бо удаада оларның концертинге классиктиг чогаалдардан аңгыда улустуң ырлары, делегейниң коннарының ырлары чаңгыланган. Электросинтезаторга училищениң башкызы Оксана Түлүштүң оюнун, Моолдан уран чүүл училищезинде өөренип турар оолдарның ырлаарын, үрер хөгжүмге ойнаарын болгаш бүдүн коллективтиң «Үстүү-Хүрээ хип-хоп» болгаш өске-даа чогаалдарны ойнаанын көрүкчүлөр магадап көргөн.

ТЭЭЛИ СУУРНУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Оюн-тоглаа

Эрткен дыштаныр хуннерде Бай-Тайга кожууннун Тээли суурга каш дакпыр байырлал болуп эрткен: Тээли суурнун тургустунганындан бээр 70 чылы, Тываның Улустуң болгаш Россияның алдарлыг артизи Николай Өскеевич Өлзей-оолдун 90 харлааны, Тээли суурда чаа кудумчуга Тываның Улустуң болгаш Россияның алдарлыг артизи Ширин-оол Хертектиң адын тывысканының ажыдышкын байырлалы.

Ынчангаш эрткен дыштаныр хуннерде Тээли суурга хөй-ле культура-спорт хемчеглерин организаастаан. Николай Өлзей-оол аттыг кожууннун Төп Культура бажынынга байырлыг хурал соонда, улуг концерт болган. Аңаа кожууннун культура ажылдакчылары болгаш бот-тывынгыр уран чүүлүнүң киржикчилеринден аңгыда, Кызылдан улуг артистер — Тываның Улустуң артизи Александр Салчак, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Надежда Наксыл болгаш Анзат Куулар олар база киржип, бай-тайгажыларны өөрткен.

Чаа бажындарлыг аныяктар кудумчузунга Тываның Улустуң артизи Ширин-оол Хертектиң адын тывысканының байырлыг ажыдышкынынга ооң өөнүң ишти Тыва Республиканың алдарлыг артизи Анна Ширин-оол уруу, уйнуу-биле кады киришкен.

Хүреш

Тээли суурнун тургустунганындан бээр 70 чыл болган оюнга тураскааткан хүреш маргылдаазына Бай-Тайганың 46 мөгези күжүн шенешкен. Аңаа республикада ат-сураа билдингир апарган аныяк мөгө Мерген Монгуш шүүлген. Кожуунунга каш дакпыр шүглүп келген бо мөгө республика Наадымында дээн ышкаш улуг хүрештерге Бай-Тайгазының адын төлөптий-биле камгалап турар. Мерген Монгушка бо удаада шүүлгени дээш, Николай Өскеевич Өлзей-оолдун төрелдериниң деткичилээни-биле мотоциклди шаңнал кылдыр тывыскан. Ужүүлешкен мөгө Артем Куулар суму чагыргазының шаңналы улуг соодукчу-биле шаңнаткан. 3-4-кү черлерни алган Самдар-оол Даржаа биле Роберт Аракчаа акша шаңналы болгаш өртектиг белек-

терни алган.

Хол бөмбүү

Кожууннун сумуларындан эр, херээжен улустарның командаларының аразына хол бөмбүүнүн маргылдаазы болган. Аңаа беш-беш команда күжүн шенешкен. Түннелинде эр улус аразына Бай-Тал сумузунун оолдары тиелекчи болган. Ийги черде — тээлижилер, а үшкүзүндө — кызыл-дагжылар. Херээжен улус аразында тиелекчи Шуй сумузунун командазы болган, ийги черни Тээлиниң кыстары ээлээн, а үшкүзүндө — Шуйнун школачылары.

Бут бөмбүү

Бүт бөмбүүнге база-ла беш-беш команда киришкен. Бо маргылдаага 70 харлап турар Тээли суурнун спортчулары шыырак болгаш чараш оюну көргүскен. Тээлижилерниң аныяктары чемпионнап каан, а хоочуннар командазы ийги черни алган. Үшкү черни Кызыл-Даг сумузундан спортчулар алган.

Тываның бирги Президентинин кубогу дээш көжүп чоруур маргылдаа Тээлиниң байырлал хуннүндө болган. Аңаа Чадаана хоорай биле Тээли суурнун командалары маргылдаалашкан. Түннелинде тээлижилер уткан.

Мерге

Тээли суурга кандыг-даа байырлал болганда, мерге маргылдаазы ыяап-ла болур. Суурнун чурттакчылары, ону аажок сонуургаар, албан организацияларның коллективтери аңаа киржип чаңчыккан. Бо удаада Тээлиниң 70 харлаан байырлалында Тээли суурнун өртке удур албанының ийи командазы бирги, ийги черлерни чаалап алган.

Тээли суму чагыргазының даргазы Михаил Сентябрының Монгуш, ооң оралакчызы Ужар-оол Сааяевич Септел, кожуунун культура килдизиниң эргелекчизи Нелли Сүге-Маадыровна Күдерек, спорт комитединиң даргазы Владимир Иргитович Баавыл олар суурнун бо улуг байырлалын эртиреринге демниг болгаш организаакчы чоруун көргүскенин чурттакчылар болгаш аалчылар демдеглээн.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» коор.

СИГЕН, ТАРАА ДЭЭШ...

Дарисю Ивановна ДАНЗУРУН, «Чодураа» КУБ-тун директору:

—Бистиң совхоз Тес-Хем кожуунда малдың баш саны-биле арбын болуп артып калган совхоз болуп турар. Чаңылчаан механизастаттынган бригаданы хоочун механизатор Көгел Николаевич Бодалык чылдың-на баштап-удуртуп турар. Техникага кандыг артык кезектер херегин ол кончуг эки билер кижиге. Сөөлгү үеде техниканың эргижирээн артык кезектери база тывылбастап турар. Чаа техника садын алыр аргавыс чок. Сигенниң бо чылын үнгени эки,

ынчангаш планда көрдүнгөн 400 тонна сигенни күүседиптер аргавыс бар. Кезип алган сигенивис амгы үеде 100 тонна чедип турар. Сула база тарып алган бис. Бо чылын чай чаас-чайыктыг болганындан тараавыс эки үнген. Мал чеминге немей тараавысты кезип алыр бис. Ажылдап турар ажилчыннар бот-боттарын билчир болгаш демниг ажылдап турар. Бодум бо ажил-агыны удуртканымдан бээр 4 чыл чедип турар мен. Кышты хүр ажар деп бодаар болзувусса, мал чеминге сигенни чедер кылдыр белекпей алыр ужурлуг бис.

Чечена Манзыевна БАДАРЧЫ бригадир:

—Бо чылын мал чеминиң белектелинде күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Чодураада» 12 кижилиг бригада тургустунган. Бора-Тал деп черде сиген кезип турарымыс бо. Ажылывысты бөгүн доозуп тур бис. 4 хонук дургузунда 40 ажыг тонна сиген белекпей алган бис. 3 тракторлуг,

1 комбайнныг, «ГАЗ-53» машиналыг бис. Айдың дүннер боорга, дүнекиниң 2 шакка чедир ажылдаптар бис. Планывыста сиген 200 тонна. Дүжүт бо чылын ниитизи-биле багай эвес болуп турар. Солярканы удур садып ап, ажылывысты уламчылап тур бис. Бистиң бригадада хөй чылдар дургузунда демниг ажылдап келгеннерге комбайнерурус Роман Бадарчы, бөлдүрер тракторда Аян Укей, чүдүрүп, бөлүп бээр тракторизивис Шагаачы Альберт, сөөртүп турар тракторда Салават Чечен-оол, Долзат Анатолий хамааржыр, оон-даа өске оолдар ажылдап турар.

Сигенивис доозупкаш, совхозтун тараазын ажаап кириптер бис. Ажыл-иш төнер эвес, дүжүт ажаалдазының соонда, кыштаглар

Комбайнер Роман Бадарчы.

септелгезинче кирер бис. Сөзү болгаш чуруктары Василий Балчий-оолдуу.

Бора-Тал деп сиген шөлүндө.

Трактористер Алик Шагаачы, Аян Укей.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарыга кандидаттар

Таңды-Уула №15 соңгулда округу
Сергей Чорбаевич ОНДАР
АМГЫ ҮЕНИҢ УДУРТУКЧУЗУ

Төрээн черинге ажыктыг ажылдарны кылып чоруур кижилерниң бирээзи — Сергей Чорбаевич Ондар. Ол Таңдының Кочетов суурга төртүтүнген. Күш-ажылчы намырды Улуг-Хемниң КАИ-ге инспектордан эгелээ. Оон ИХЯ-ның сайыдының оралакчызынга чедир депшээ.

2002 чылда Таңды кожуунун чагырга даргазынга соңгуткан. Ынчан ол удуртур ажылга салым-чаянныын, онашкан херээнге ээ-харысалгалыын көргүскен. Нарын, берге айтыргаларны хандыр өөренип, сайгарып тургаш, шын шиитпирни хүлээп алгаш, ону эчизинге чедир кылып дээш ажылдаар чаңылдыг. Ооң ачызында кожуун сөөлгү чылдарда көргүзүглери экижиткеш, республиканың дээрле ажылдыг кожууннарының санынче кирген.

С.Ч.Ондар чоң-биле ажылдап билер, оларны хүндүлээр, санал-оналын дыңнаар, эш-өөрү-биле сүмележир, алыс демократчы үзел-бодалдыг кижини. Ынчангаш ол амгы үениң культуразы бедик, билии шыырак, дуржулгалыг, угаанныг, бурунгаар көрүштүг депшилгелиг удуртукчу болуп турар. Чонун эрге-ажыы, Тываның хөгжүлдээни дээш доктаамал сагыш човап чоруур удуртукчуну Таңдының, Чеди-Хөлдүң соңгукчулары депутатка соңгуп алырынче кыйгырдым.

Кара-оол Маспик-оол, ТР-ниң Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы

(Телевирлиг парлаан).

Ленинградский №1 соңгулда округу
Игорь Никитович ШВЕЦ

Россия Федерациязының Коммунисттик партиязының Тывада салбырындын депштокен.

Хүндүлүг соңгукчулар! Бис Хоойлужудулга палатазынга чүгле шынчы, идепкейлиг болгаш быжыг туруштук депутаттар турарын күзээр бис. Ындыгларга Игорь Никитович Швец хамааржыр.

Коммунисттик партияның кандидаттары дээш бадыланар!

(Халас парлаан).

Ангарский №6 соңгулда округу

Виктор Васильевич ВУСАТЫЙ
Соңгукчу! Бодунун кылып шыдаар чүүлүнү өскелерге бербе, БОДУҢ ЧЕДИП КЕЛГЕШ, БАДЫЛА!

(Халас парлаан).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарыга кандидаттар

Кызылдың Ленинградский №2 соңгулда округу
Людмила Шангыровна ТАС-ООЛ

«Чаңгыс демниг Россиядан» депшит-тирген. Кызылдың №12 дээди категорияның школазының директору. Россияның чогаадыкчы педагогика академиязының академиги, РФ-тиң директорлар Чөвүлелиниң кежигүнү, дээди категорияны башкызы. Ук школа интернационалчы кижизидилгеже улуг кичээнге салып, өөредилге, кижизидилге ажылын бедик деңгелде тургускан. Доозукчуларның 70 хуузу дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирип, өөредилгезин уламчылап турар. Школада «Өөредилге» национал телвилел чедишкенин боттанып турар.

Октябрь 8-те Людмила Шангыровна дээш соңгууру дээрле-ле уруг-дарыывыстың чырык келир үези дээш бадылаанывыс ол болур.

(Халас болгаш төлевирлиг парлаан).

Тере-Хөлдүң №130 соңгулда округу
Сергей Сендажиевич КҮЖҮГЕТ

1945 чылда Кызылга төртүтүнген. Хөй чылдарда Ан-2, ЯК-40, ЯК-42 самолеттарга бортмеханик бооп ажылдап турган. Бедик мергежилдиг тыва ужудукчуларның бирээзи. 1999 чылда «Тываавиа» ААН-ниң чингине директорунга соңгуткан. «Чаңгыс демниг Россиядан» депшиткен.

(Халас парлаан).

Туристический №7 соңгулда округу
Светлана Биче-ооловна ЯНДАЙ-ООЛ

Хорум-Дагга төртүтүнген. 1983 чылда Красноярскиниң эмчи институтун дооскан. Оон Чадаананың төп эмнелгезинге уруглар эмчизи болуп ажылдап турган. 1988 чылда республиканың Уруглар бажыңының улуг эмчизи кылдыр томуйлаткан.

(Халас парлаан).

Ангарский №42 соңгулда округу
Лариса Шангыровна КУУЛАР

Тээлиге албан-хаакчыларның өг-бүлезинге төртүтүнген. Ачазы Шангыр Пиче-оолович-күрүнө болгаш партия органнарының хоочуну, авазы Долзат Хертековна — алдарлыг башкы. Кызылдың №5 гимназиязының төөгү башкызы.

(Халас парлаан).

Чадаананың Советский №63 соңгулда округу
Долаана Тогбутовна ДОСКААР

Чадаанага төртүтүнген. 2004 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун Культура бажыңыга директорлап тура, организис-методиктиг төптү ажыткан, амгы үеде ооң директору. «Чаңгыс демниг Россияның» Чөөн-Хемчикте «Аныяк гвардия» салбырының удуртукчузу.

(Халас парлаан).

Нарынның №129 соңгулда округу
Роман Кызыл-оолович ШИНИН

1968 чылда Нарынга төртүтүнген. Күш-культура башкызы мергежилдиг. Эрзинниң Бай-Даг школазынга, Эрзин кожуун чагыргазының даргазының амдырал хандырылга талазы-биле оралакчызынга ажылдаан. Амгы үеде Тываның кедээ ажыл-агый техникумунун күш-культура кижизидилгезиниң удуртукчузу.

(Халас парлаан).

Горный №36 соңгулда округу
Орлан Олегович ОТТУК-ООЛ

(Халас парлаан).

Правобережный—2 №44 соңгулда округу
Галина Николаевна СААР

(Халас парлаан).

Каа-Хемский Мелиораторский №78 соңгулда округу
Юрий Викторович ЕЛИСЕЕВ

(Халас парлаан).

Почтовый №39 соңгулда округу
Татьяна Николаевна КОВАЛЕВА

(Халас парлаан).

Первомайский №6 соңгулда округу
Сергей Рафикович АЙВАЗЯН

(Халас парлаан).

Каа-Хемский Западный №76 соңгулда округу

Виктор Модестович МУЗЫКА

Россия! Ажыл! Тиилелге!
(Халас парлаан).

Кожаларывыс бистиң дугайывыста
РЕСПУБЛИКАНЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУН КЫМ ШИИТПИРЛЭЭРИЛ?

Тывада политиктиг байдал сөөлгү айларда Сибирьниң журналистериниң онза кичээнге хаара туткан. Ол таварылга эвес. Октябрьда бо республикага тус черниң парламентизинче соңгулда болуп эртер. Политологтар ук соңгулдаарны бүгү Сибирь федералдыг округка үлегер-демдектиг кылдыр характеристикаланар. Соңгулда кампаниязының политиктиг ужур-утказы Россияга тода билдингир — ол дээрге, бир чеже, Күрүнө Думазынче соңгулдаарга белеткел-дир. А ам болур соңгулдаар Тываның бодунга болгаш ооң чурттакчыларыга чүпү оштап турарыл?

Бо айтырыга харыылаар дизе, республиканың эрткен оруунче хая көрнүр апар. 1944 чылда Совет Эвилелинге каттышканының соонда республикага дүрген чаартылгалар эгелээ. Тус черниң чурттакчыларын мөөңү-биле өглерден «орус» бажыңнарже көжүргөн, кыска хуусааларда өөредилгениң болгаш кадик камгалалының совет системазын калбартып кириген, тываларның ортумак совет кижиниң ову-хевиринче божуу-далаш хуулдурушкуну эгелээ. Чамдык кижилер ол үе-чаданы хараадап сактып чоруурлар — республиканың хөгжүлдээниң темпирлери СССР-де эне бедик көргүзүглериң бирээзи турган. А бир чамдыктарга ол үе-чада бурунгу бот-тускайлаң культураның үрегдээшкениниң үези болган.

Түңнелинде эгезинден-не карылгалыг бүдүрүлгелерниң «эвилелден» акшаландырышкынын соксаткан соонда, эрткен вектиң 90 чылдарында республика херек кырында бодунун үлетпүрү чок арткан. Төптөн болур-чогуур акшаландырышкын

чокка совет хевирниң кедээ ажыл-агыйы база буурап дүшкен. Ооң-биле холбаштыр республикага «чүңү кылырыл» база «кым буруулугул» деп темага чаңылчаан россияжи маргыш эгелээ. Буруулуг тала, чугаажок, республиканың Чазаа болган болбайн аан — кадагалап шыдаван, буураткан, тудуп кылбаан дээш-ле барган... Чүңү кылырыл?

1 вариант. Чамдык кижилер мынчаар чугаалап турарлар: совет үелерниң бузундуларын катап тургузар, чаа заводтары болгаш фабрикалары турар. «Бистиң республикамыс чиг-эт-биле байлак, кобальтыны, хөмүр-дашты, ыяшты үндүр садып эгелээш, чыргалдыг чурттап бээр бис» — республика Чазааның удурланыкчыларының туружун чижеглей алырга мындыг. «Оппозиция» шагдан бээр индустриализацияны уламчылаарының, тываларның болгаш Тываның чөөн талазында хөй сангыч староверлерниң амдыралының чаңылчаан ову-хевиринден улам ыңай ырап, ойталаарының дугайында чугаалап турар.

2 вариант. Ийги орук — республиканы заповедник кылдыр хуулдулары. Телевидениени, сооттуг харылзааны хоруп каан, а даштыкы хамаатыларның чуртка келирин чижеглей хуваал каан — чылда 200 хире кижини — Гималайларда Бутан деп күрүнө ышкаш. Бо үзел-көрүш Кызыл — Курагино аразына демир-орукту тударының дугайында чазын чугаалажып турда хөй талалакчыларлыг апарган. Ында кижини кайгаар чүве чок, демир-орук тудуунун эгелекчилери чонга элээн каш чугула чүүлдерни тайылбырла-вайн барганнар. Орукту он ажыг чыл дургузунда тудар, ооң улуг кезин Красноярск крайны таварып эртер, тудууну доозуп турар үеде республика ук төлевилелге четчи бажы бээр болгаш оон ажык-кончааны үндүрүп ап болур.

3 вариант. Он чыл эртсе республикага чүпү чүве өскерли берип болурул? Ол бүгү күскү соңгулдаарны түңнелдеринден дорт хамааржыр. Херек кырында алырга, амгы үеде хөгжүлдениң үш ангы-башкы стратегиязы бот-боттарыга удурланчып турар. Оларның ийизин үстүнде элдээрти киридивис. Маңаа немпек каар чүүл чүл дээр-ге, оппозицияның «индустриалдыг» стратегиязы республиканың бойдуз курлавырларын кадагааты компанияларга дүрген садыптары көрүп турар. Оппозицияның талалакчыларының санап турары-биле алырга, ыңчан Тыва Өндүр Тыва апар. Ынчалзажок, амгы Россияның төөгүзүнден алырга, бодунун ажыктыг казымал байлактарың даштыкыларга садыпкеш, чечектелип байып берген регионунуң чаңгыс-даа чижээ билдинмес.

Тываның Чазаанда үндезин-дөстөр тус черниң «Ак бажыңының» стратегиязын «политиктиг турум чорукту быжыглаары, улам ыңай хөгжүлдөгө базисти кадагалап

арттарыры» кылдыр тодаратканнар. Дел-гемчиди алырга, ыңдыг стратегия болза, болушкунуң ала-чайгаар чоруушкунунче, боттун күжүңгө даянырыңче уланган. Чазак кежигүннериниң бирээзиниң санап турары-биле алырга, бөгүңгү кол сорулга — келир салгалдарга республиканың байлактарын кадагалап арттарыры. Ол салгал көңгүс өске болур — идепкейжи, бот-тускайлаң болгаш сайгарлыкчы бөдүштүг. «Чаа тываларның» чалгыы ам безин көстүп келген, ынчалза-даа ол кижилер амды дээрзинде «эрге-чагырганы долузу-биле» бодунга аптар хире күш-шыдал болгаш арга-дуржулга чок. Ам ол салгал бут кырында быжыгып кел чоруур, ооң төлээлери чаа Тываның экономиказының үндезинерин салып эгелей берген. Ындыг болганда, республиканың Чазааның сорулгазы — ол чорудулгага таарымчалыг байдалдарны тургузары. Тываның чаа элитазы күш-шыдалдыг болгаш бот-тускайлаң болур, экономика республикага, шынап-ла, херек угланышкыннар аайы-биле ала-чайгаар өзүп эгелээр. Ынчан демир-орук база хереклеттин бээр, ыңчан бай-шыдалдыг инвесторларны чалап болур апар.

Ак-көк Хемнерниң Чурту чүңү шилип алырыл — «Өндүр Индустриалдыг Тываның» дугайында дүш-дүлдү бе, «бутанизасташкыны» бе (заповедникче хулуушкунну бе) азы боттуг үшкү орукту бе?
Канчаарга-даа, регионунун салым-чолун шиитпирлээри политиктерниң херээ эвестир. Ол дээрге чонун херээ-дир. Ылап-ла харын Тываның чону хөгжүлдениң кандыг вариантызын шилип алырын боду шиитпирлээр.
Андрей ДУМИН.
№37 (457) «Аргументы и факты на Енисее» капсырылгандан очулдурган.

«РФ-тиң Коммунисттик партиясы» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры

Тыва Республиканың Улуг Хуралына коммунист депутаттарның ажылының программазы

ЧОННУҢ ӨНЧҮЗҮН ДЕДИР ЭГИДЕР БИС

Бис республика болгаш муниципалитет өнчү-хөреңгизиниң бүгү объектилерин хоойлу хажыдып сатканының фактыларының талазы-биле депутаттарның хыналда-хайгааралын чорударын чедип алыр бис. Бүдүрүлгелерни, ажыктыг казымал байлактар черлерин сатканының талазы-биле бүгү дугуржулгаларның хоойлуга дүгжүп турарын хынамчалыг хынаар.

Бис чонну оорлаарын болдурбас бис!

Коммунистер «Чаңгыс демниг Россияның» хүлээп алганы – Чер, Суг болгаш Арга-арыг кодекстеринге – чонга удур хоойлуларга үндезинниг өскерлишкенин кирир дээш ам-даа демисежир. Ол хоойлулар олигархтарга бистиң одаларывысты, ховуларывысты, хөлдериности, аннаар черлериности мөөнү-биле садып алыр орукту ажыткан. Бистиң кайгамчык черивис чаа байларның өнчү черлери анаарын болдурбас бис.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙНЫ КӨДҮРЕР БИС

Амгы байдалда хуу арат ажыл-агыйларын орулгалыг деңгелге тудары барык болдунмас деп чүве «чаартылгаларның» чылдарында көскү апарган. Бөдүүн аратка национал төлөвилел-биле чааскаан чээли акша алыры безин күш четтинмес болур, чүге дизе, черлер аразын демдеглээрине болгаш ону долдурарына 30 муң хире рубль чарыгдаттынар. Коммунистер араттарның күш-ажылы күженишкенин каттап каттыштырары, коллективтиг ажыл-агыйларны тургузары дээш ажылдап турарлар. Улуг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери банкылар-биле үр-түннелдиг харылаажып, суурга дузаның федералдыг программаларына киржи, республиканың дузаламчы акша-төгериин ап, техниканы болгаш үрезинни садып ап болур. Чурттакчылыг черлерниң хөй кезээнге көдээ ажыл-агый продукциязының баштайгы болбаазырадылганының пункттарын организаастаары чугула. Продукцияны сайгарарының талазы-биле араттарда айтырыг турбас, а оларның күш-ажылы халас барбас уjurлуг. Коммунистер көдээ ажыл-агый продукциязына күрүнө чагыны каттап тургузарын негеп тургаш чедип алырлар. Республиканың эрге-чагыргазы араттың күш-ажылының үр-түннелин каттырыныч өрттерге дугуруштурукчуларның садып алырын звес, а Тываның улус ажыл-агыйына негеттинген турарын магадылаар уjurлуг. Кожалардан ашы-чем садып алыры болзун, хоорай чурттакчыларын тус черге бүдүрген продуктулар-биле, а Тываның көдээ чурттакчыларын – ажыл болгаш шалың-биле хандырар үе келген. Көдээ суурда амыдырал болгаш ажыл сонуурганчыг турар уjurлуг.

ҮЛЕТПҮРНҮ КАТАП ТУРГУЗАР, БИЧЕ

БИЗНЕСТИ ДЕТКИР БИС

Коммунистер бистиң үлетпүр бүдүрүлгелеривистиң хөй кезинин буураашкыны херек кижилерге күзенчиг чүүлүн тарадыр үлээри, эт-хөреңгизин дөгередин садары-биле сагышты-биле организаастаттыг деп бүзүрелдиглер. Ол багай практиканы соксаткан, бүдүрүлгелерни садарының талазы-биле хоойлу хажыткан дугуржулгалар күш чок болдуртунган, а бүдүрүлгелер күрүнө эгиттинген турар уjurлуг. Бис үлетпүр хөгжүлдээзиниң чаңгыс аай республика фондузун тургузарын эгелээшкин кылдыр саналдап тур бис, оон акша-хөреңгилерин ийи-үш чылда дедир эгидер үндезинге бүдүрүлгелерге бээр. Коммунист депутаттар биче бизнестин чугула социал ролун бодап билбишаан (ол он-он муң ажылчын олуттар-дыр), эрге-чагырга биче сайгарлыкчыларга шаптыктавазы-биле бүгү чүвени кылдыр. Кандыг-даа сайгарлыкчы хоойлуга дүүшпес үндүрүлгелер чыыр дээн оралдажышкыннар болгаш дүжүмтеттерниң талазындан чемелээшкиннер турар болза, коммунист депутаттарга даянып болур.

КОММУНАЛДЫГ ҮПТЭЭШКИНИ

БОЛДУРБАС БИС

Коммуналдыг өрттер өзүлдеси соксаан турар уjurлуг деп РФКП санал турар. Коммуналдыг төлевирлер өг-бүлениң орулганының 10 хууздун ашпас турар уjurлуг. Улустар ам безин чуртталга-коммунал ажыл-агыйының ачы-дуза чедирилгези дээш төлээр аргазы чок, а «Чаңгыс демниг Россияның» Чурттаар оран-сава кодекизи-биле төлөп шыдаас кижилерни бажыңнарындан үндүр хөгжүлдээрин айылы туруп турар. Тывада күштүг болуп турар чурттаар оран-савага субсидиялар системазы дээрге, езулуг нерв ажындырышкыны-дыр. Улустар ол-бо черлерге чедип, хөй санныг шынзыдылгаларны чыыр уjurга таваржып турар.

Бис чурттаар оран-савага субсидияларны долдурарының чурумун бөдүүнчүдерин, улустар чүгле боттуг көргүскен ачы-дуза дээш төлээри-биле бюджет акша-хөреңгизи-биле газ болгаш суг санакчыларын тургузарының практикаын калбартырын саналдап турар бис. Коммунистер чуртталга-коммунал адырында өртк тургузуунга болгаш акша-хөреңгилерниң чарыгдалдарына шыңгы депутаттар хыналда-хайгааралын чедип алыр.

ЯДЫЛАРГА – БОТТУГ ДУЗА

Чиигелдериниң монетизациязы дээр чүве чонну хоойлужуткан үптээшкин болган деп чүвени эрге-чагырга миннир болгаш федералдыг эрге-чагырга улустарга чедирген чидиргилерин эгидер уjurлуг. Республиканың эрге-чагыргазындан бээри хамааржыр бүгү чиигелдерге хамаарыштыр чиигелделиг кижиче акша компенсациязын бе азы чиигелдениң туду хевирин алыр бе деп шиллелгилер турар уjurлуг деп санал турар бис. Коммунистер башкыларны, эмчилерни, культура ажылдакчыларын, а ол ышкаш аныяк специалистерни, иелерни, инвалидтерни, хөй уруг-дарыгыг өг-бүлелерни деткиринче угланган республика программаларын хүлээп алырын болгаш боттандырарын чедип алыр.

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ КИЖИЛЕРИНГЕ –

ТӨЛЕПТИГ АМЫДЫРАЛ

Айда 15 муң рубль ажыл төлевири, айда өг-бүлениң бир кежигүнүнге-ле 8 муң рубль орулга – эрге-чагырганың чаа экономиктиг болгаш социал политиктиг ажыл-чорудулгазы-биле ортумак өг-бүлеге чоокку ийи-үш чыл иштинде хандырар уjurлуг үлегерлери бо-дур.

ЧУРТТААР ОРАН-САВАНЫ ЧИИК ӨРТЕКТИГ БОЛДУРАР БИС

Тывада чуртталга бажыңнары Совет эрге-чагырганың сөөлгү чылдарына бодаарга, 10 катап эвээш туттунуп турар. Эрге-чагырганың ипотека дугайында чугаалары херек кырында куруг аазашкын болуп турар: баштайгы дадыыр-даа, ипотектиг чээлилер талазы-биле хуулар-даа дыка улуг болгаш, Тываның чурттакчы чонунун хөй кезинге чурттаар оран-сава садып алыры шуут болдунмас болуп турар. Чурттаар оран-сава байдалын экижидери негеттинип турар, өг-бүлө бүрүзүнге чылда 10 хуудан ашпас, а аныяк өг-бүлелерге 7-8 хуудан көвүдөс чээли-биле төлээр чуртталга бажыңны 20 чыл дургузунда үзүктөп төлөп тургаш садып алырын республика бюджета магадылаар уjurлуг. Депутат коммунистер онза кичээнгейни социал оран-сава тудуунче болгаш ону хөй чылдарда бажың алыр ээлчегде турар кижилерге бээринче угландырар.

ХАЛАС КАДЫК КАМГАЛАЛЫН КАТАП ТУРГУЗАР БИС

Күрүнө бюджеттиң акша-хөреңгизи-биле шынарлыг эмчи дузазын алыр арганы улуска бээр уjurлуг. Бүгү эмчи ажылдакчыларының шалыңын национал төлөвилелдерни ажылдап кылганнарның шиитпирин ышкаш шилиттингеннерни аңгылавайн, дең хемчээлдиг кылдыр өстүрери чугула.

БҮГҮ НИИТИГЕ ЧЕДИНГИР ӨӨРЕДИЛГЕНИ ЭГИДЕР, ӨЗҮП ОРАР САЛГАЛДЫҢ КИЖИЗИДИЛГЕЗИНИҢ СИСТЕМАЗЫН КАТАП ТУРГУЗАР БИС

Бөгүн Тыва Республикада студентилерниң чамдыызы төлевирлиг үндезинде өөргөнүп турар. Хөй өг-бүлелер ону бодунга ууп шыдаар бе? Өөредилгениң бүгүдөге чедингири, ылангыя чединмес өг-бүлелерден уругларга, бистиң кол чугула сорулгавыс болур. Бис школа бүрүзүнге уругларның болгаш элээди уругларның патриотчу организациялары турарын чедип алыр сорулгалыг бис. Кол-ла чүве бүдүштүг хамаатыларны болгаш патриоттарны кижизидеривис болур. Уруглар спортунга болгаш оларның культурулуг хостуг шагын организаастаарына камналга болдурбас бис – ол одуруглар бюджетке ыяап-ла турар уjurлуг. Коммунистер республикага кадрлар белеткээр тускай сорулгалыг программаларны ажылдап кылдыр. Бюджеттиң акша-хөреңгизи-биле ТР-ниң девискээринден дашкаар эртем чедип ап турар салым-чаянныг аныяктар дээди өөредилге черин дооскан соонда, дораан ажылга ыяап-ла туруп алыр магадылалдыг турар уjurлуг.

АКШАНЫ КАЙЫН АЛЫР БИС?

Бөгүн хөй санныг артык бюрократтарны тудуп турар бис. Чазак дүжүмтеттериниң санын кандыг-даа аарышкы чокка 30 хуудан эвээш звес кылдыр кызырып болурун баштайгы санаашкыннар көргүзүп турар.

Коммунистер оон кадында, депутаттарның санын дыка кызырары, чаңгыс палаталыг парламентини тургузары дээш ажылдап турар. Хөй миллионнуг Москваның Хоойлужудулга хуралында чүгле 35 депутат бар, а бичии Тывада – 162! Республикага ынча хөй азырадыкчыларның херээ чүл?

Оон кадында Улуг Хуралдың депутаттары – коммунистер РФ-тиң Үндүрүг Кодекзинге өскерилгелер киририниң дугайында эгелээшкин-биле федералдыг деңгелче үнер, ол езугаар маңаа чыып турар үндүрүлгелерни болгаш төлевирниң 75 хууздундан эвээш эвези регионга артар анаар. Хоойлужудулгада четлес чүүл – тыва бүдүрүлгелерниң чаа ээлери үндүрүлгелери өске регионнарже – Новосибирскиже, Красноярскиже, Москваже шилчидер арганы берип турар. Тыва коммунист депутаттар Күрүнө Думазында РФКП-ниң фракциязының дузазы-биле хоойлу төлөвилелин кирирер, ол езугаар бүдүрүлгелер ажылдап турар черлеринге бүртүкедир уjurлуг болгаш үндүрүлгелерни регионнар бюджеттеринге төлээр болур.

АКША-ХӨРЕҢГИЛЕРНИҢ ТУСКАЙ СОРУЛGAZЫНДАН ӨСКЭЭР ЧАРЫГДАЛЫН СОКСАДЫР

Коммунистер боттарының кол сорулгаларының бирээзи кылдыр бюджет акша-хөреңгилериниң чарыгдалдарына шыңгы депутат хыналдазын көрүп турар. Улустун акшазын тускай сорулгазындан өскээр ажыглаар дээн бүгү оралдажышкыннар дөзүңге үзе шаптыганын, а буруулуглар – кеземчеге онаашкан турар уjurлуг. Чазак депутаттарны чылда чаңгыс катап факт кырынга тургуспайн, а оларның мурнунга амгы бюджет күөсөлдээзиниң дугайында отчетту доктаамал кылып уjurлуг.

РЕСПУБЛИКА ИШТИНДЕ БЮДЖЕТТЕР АРАЗЫНЫҢ ХАМААРЫЛGAZЫН ЧУРУМЧУДАР

Мында чыгыдып турар үндүрүлгелерниң хөй кезээн оларны оон соонда муниципалдыг тургузулугарга дуза акша хевирлиг кылдыр бээри-биле республика бюджетин таварыштыр сывыртап турбайн, кожууннарга арттырары чугула. Ынчан тус чер бот-башкарылгазы боттук анаар, а тус черлерге айтырылган шиитпирлээшкини үр-түннелдиг болу бээр.

ЭКИ, ЧЕДИМЧЕЛИГ ЧУРТТААР ДИЗЕ, КОММУНИСТЕРНИҢ ПРОГРАММАЗЫН ДЕТКИҢЕР!

(Халас парлаан).

Ажаалта банкызында

Сентябрь 15-те Россияның ажаалта банкызының Кызылда 8591 дугаарлыг салбыры «ажык эжикистер» хүнүн эрттирген. Банкыда мындыг хүннү чылдыңна эрттирип турары чаңчыл болган. Бо ажаалта банкызы ноябрь айда тургустунганындан бээр 165 чыл болган юбилейин демдеглээр.

«АЖЫК ЭЖИКТЕР» ХҮНҮН ЭРТТИРГЕН

«Ажык эжикистер» хүнүн банкының удуртукчузу Валентина Александровна Ооржак ажыдып, чыылганнарга байыр чедиргеш, банкының хөй чылдар дургузунда шынчы клиентизи болуп, акшазын шыгдадып келген А.В.Отеваны шаңнаан. Юридиктиг албан черлеринден «Ойна» артелин, «Урянхай» КХН-ни, «Восток» КХН-ни, Тываның геология-шинчилел экспедициязын, «Капиталь» медицина камгаладылганын, «Ник» КХН-ни, хууда сайгарлыкчы М.М.Чулдүмнү база шаңнап демдеглээр.

Валентина Александровна Кызылдың бичии уруглар бажыңына, кулаа дыңнаvas уругларның школа-интернадына ачы-буянын чедирип, өөредилгеге херек херекселдер садып алыры-биле 15-15 муң рубльдиң сертификадын база тывысты.

Бо ажаалта банкызы республиканың чурттакчы чонунга болгаш юридиктиг албан черлеринге, хуу сайгарлыкчыларга чээли бээрип, кады ажылдаарының талазы-биле ниити Россияда 60, республикада 80 хуу черни ээлеп турар. Сөөлгү чылдарда чижилге тургузуптар хире банкылар көвүдөп турарындан бо банк боттарының клиентилеринче улуг кичээнгейни салып, оларга эптиг болзун дээш «ажык эжики» хүннерин эрттирип турар уjurу-даа ол. Банк клиентилер чокта байшырак болбас болгай. Анаа хүннерде болза, банкының ажылдакчыларындан консультация ап кирерде тускай эрттирилге херек, а бо хүн сүме алыксаан азы чээли алыры-биле документилер дужаар дээн кижилерге банкының шупту эжикитери ажык деп болур. Чээли алыксаан кижиче документилерин бо хүнде дужааган болза, ону дүргени-биле көрүп, чээлини дарый бээрин шиитпирлээр.

Бо хүн келген улустар банкының специалистеринден кандыг чээли ап болурун, ону канчаар долдурарын, боттарының хөреңгизин канчаар шыгжап, көвүдөдип алырын база банк карталарының дугайында дээш, оон-даа аңгы-аңгы сонуургаан айтырылгарына делгереңгей харыыларны алыр аргалыг болган.

Оон ыңай келген чон банкының чаа ачы-дуза чедирилгелериниң презентациязынга киржи, бир шак болгаш-ла, болуп турган өрткектиг белектер ойнадыр оюнга киришкенер. **Алдынай СААЯ.**

Кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкынарның соңгулда фондуларынче кирген акша-хөреңгилерниң база олардан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының ийги чыыжының соңгулдаларына чарыгдан акша-хөреңгилерниң ниити түнүнү дугайында (Россия Федерациязының Ажаалга банкызының сан-медээлеринге үндөзилээн, сан-медээни рубль-биле айыткан)

САН-МЕДЭЭЛЕР**Ленинградский № 1 соңгулда округу**

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Сотпа Орлан Алан-оолович	225000	225000	0
2.	Анганзоров Федор Алексеевич	225000	225000	0
	Шупту:			0

Правобережный №1 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Ушкалов Вячеслав Андреевич	225000	225000	0
	Шупту:			0

Автодорожный №5 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Сат Зоя Назытыевна	225000	225000	0
	Шупту:			0

Хемчиктин №8 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Күжүгет Светлана Сагадаевна	3000	0	3000
2.	Куулар Таисья Болустаевна	30000	0	30000
3.	Ооржак Андриан Шериг-оолович	20000	0	20000
	Шупту:			53000

Сүт-Хөлдүн №10 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Данзын Эрес Александрович	225000	225000	0
	Шупту:			0

Улуг-Хемниң №11 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Бартына-Сады Виталий Монгушевич	225010	225000	10
	Шупту:			10

Бии-Хемниң №12 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Куулар Михаил Ким-оолович	1000	0	1000
2.	Ховалыг Дамдынчап Биче-оолович	179400	0	179400
	Шупту:			182400

Кызылдың №13 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Молин Виктор Алексеевич	225000	225000	0
	Шупту:			0

Каа-Хемниң №14 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Вальков Виталий Григорьевич	230000	225000	5000
	Шупту:			5000

Таңды-Ууланың №15 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Оюн Василий Майлолович	230000	225000	5000
2.	Киштер Сергей Александрович	1010	360	650
3.	Оюн Ким Кызыл-оолович	10	0	10
4.	Хуурак Эрес Михайлович	1000	0	1000
5.	Ондар Сергей Чорбаевич	50	0	50
6.	Хурума Юрий Кыс-оолович	10	0	10
7.	Бояркина Ирина Владимировна	10	0	10
	Шупту:			6730

Тес-Хемниң №36 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Дамба-Хуурак Анатолий Партизанович	225000	225000	0
	Шупту:			0

№ п/п	Соңгулда каттыжыышкынын ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	«Төрээн чурт» политиктиг партияның Регионалдыг салбыры» соңгулда каттыжыышкыны	123000	120400	2600
2.	«Россия Федерациязының Коммунист-тиг партиязы» политиктиг партияның Тывада республика салбыры	70000	0	70000
3.	«Россияның патриоттары» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры	323100	240500	82600
4.	«Чаңгыс дем болгаш Ада-чурт» - «Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россия партия-зының Тывада республика салбыры	3180600	1592593,38	1588007
	Шупту:	3696700	1953493,38	1743207

Өске кандидаттарның болгаш соңгулда каттыжыышкынарның соңгулда фондуларынче акша-хөреңгилер кирбээн.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М. ЯКУШКИНА.

Кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның, соңгулда каттыжыышкынарның соңгулда фондуларынче кирген акша-хөреңгилерниң база олардан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының ийги чыыжының соңгулдаларына чарыгдан акша-хөреңгилерниң ниити түнүнү дугайында (Россия Федерациязының Ажаалга банкызының сан-медээлеринге үндөзилээн, сан-медээни рубль-биле айыткан)

САН-МЕДЭЭЛЕР**Найыралдың № 31 соңгулда округу**

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Серен Анатолий Сергеевич	30000	30000	0
	Шупту:			0

Эрги-Барлыктын №61 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Кара-Сал Орлан Мандат-оолович	50	0	50
	Шупту:			50

Кызыл-Мажалыктын №58 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Биче-оол Анатолий Васильевич	5000	0	5000
2.	Донгак Чинчи Олегович	1000	0	1000
	Шупту:			6000

Барлыктын №59 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Күжүгет Василий Клинович	50	0	50
2.	Хомушку Игорь Доржуевич	50	0	50
3.	Күжүгет Людмила Когаровна	200	0	200
4.	Хомушку Марианна Биновна	500	0	500
	Шупту:			800

Шеминиң №67 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Монгуш Хонук-оол Доржуевич	15000	5000	10000
	Шупту:			10000

Суг-Бажының № 70 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Ковалев Александр Иванович	40000	30000	10000
	Шупту:			10000

Бүрен-Аксының №74 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Верзаков Анатолий Иванович	33000	30000	3000
	Шупту:			3000

Бай-Хаактын № 99 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Оюн Байлак Мөңгеевна	20	0	20
2.	Сат Борис Дээкович	10	0	10
	Шупту:			30

Хадың-Аксының № 100 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Оюн Мөңгүн-оол Тамбаевич	10	0	10
2.	Оюн Александр Багай-оолович	10	0	10
	Шупту:			20

Дүргеннің №101 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Монгуш Соңгукчу Сазыг-оолович	500	0	500
2.	Санчат Титов Комбуевич	10	0	10
3.	Оюн Борис Бижээчи-оолович	100	0	100
	Шупту:			610

Балгазынның №102 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Балчый-оол Александр Константинович	10	0	10
2.	Монгуш Светлана Ондаровна	50	0	50
	Шупту:	60		60

Балгазынның №103 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Машкара Айлана Кадыг-ооловна	10	0	10
2.	Хомушку Туяра Маңнаевна	10	0	10
	Шупту:	20		20

Кочетовтун №104 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Ооржак Любовь Мандаревна	20	0	20
2.	Чунарева Ольга Карбуевна	50	0	50
	Шупту:	70		70

Шагаан-Арыгның Төп №113 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Киреев Сергей Федорович	30000	30000	0
	Шупту:			0

Шагаан-Арыгның Барыын №114 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Неделин Владимир Сергеевич	45000	30000	15000
	Шупту:			15000

Арыг-Үзүүнүн №118 соңгулда округу

№ п/п	Кандидаттың, бүрүткеткен кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөреңги, шупту:	Чарыгдааны шупту:	Артканы
1.	Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич	30000	30000	0
	Шупту:			0

Өске кандидаттарның соңгулда фондуларынче акша-хөреңгилер кирбээн.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М. ЯКУШКИНА.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондуларынче кирген акша-төгерииниң ниити түңүнүн дугайында МЕДЭЭ

(кредит албан чериниң берген көргүзүглери-биле)

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы
2006 чылдың август 24-те байдал-биле

Рубль-биле

№ №	Кандидаттың ФАА	Кирген акша, ниитизи-биле	Чарыгдааны ниитизи-биле	Артканы
1	2	3	4	5
Ленинградтың чаңгыс мандаттыг № 1 соңгулда округу				
1	Глухов Виктор Григорьевич	228000	225000	3000
2	Карлов Виктор Антонович	0	0	0
3	Конвиз Сергей Семенович	226000	225000	1000
4	Монгуш Вера Данзыевна	11	0	11
5	Монгуш Демир-Монге Тимиршидаевич	0	0	0
6	Ооржак Моге-оол Серен-Ламаевич	0	0	0
7	Попов Андрей Николаевич	100	0	100
8	Сафрин Сергей Викторович	0	0	0
9	Сотпа Орлан Алан-оолович	225000	225000	0
10	Сундуй Алексей Михайлович	2510	2500	10
11	Швец Игорь Никитович	6000	525	5475
Восточный № 2 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Монгуш Сергей Саин-Белекович	0	0	0
2	Салчак Саяна Банкет-ооловна	0	0	0
3	Сафрин Александр Викторович	0	0	0
4	Сендажы Любовь Сагдыевна	100	0	100
5	Чучев Иван Васильевич	225000	225000	0
6	Юртаева Ая Семеновна	0	0	0
Центральный № 3 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Балчый-оол Борис Константинович	225000	225000	0
2	Глобу Руслан Леонович	-	-	-
3	Клюев Вячеслав Борисович	-	-	-
4	Куулар Адар Начын-оолович	10	0	10
5	Ооржак Дандар Дандар-оолович	100000	0	100000
Правобережный № 4 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Багай-оол Владимир Баринвич	0	0	0
2	Волгина Людмила Леонидовна	-	-	-

Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур

Республиканың Соңгулда комиссиязы девискээр соңгулда комиссияларындан Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийиги чыыжының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутатадыга бүрүткеткен кандидаттарның санының дугайында информацияны ажылдап дооскан.

Хоойлужудулга палатазының депутатадыга кандидаттар даңзызын депшиткениниң дугайында Тываның Соңгулда комиссиязын дыңнаткан политиктиг партияларның 8 регионалдыг салбырындан 5-и бүрүткелин эрткен: «Россияның Амыдырал партиязы», РФКП, РЛДП, «Чаңгыс демниг Россия», «Төрээн чурт».

Хоойлужудулга палатазының 16 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан 99 кандидат депшиттирген, оларның 88-зи бүрүткели эрткен. Алаштың соңгулда округунда бүрүткеткен кандидаттарның саны эң эвээш (2 кандидат), эң хөйү Ленинградский болгаш Кызылский соңгулда округтарыга хамааржыр (10 кандидат).

Төлээлекчилер палатазының 130 соңгулда округунда 372 кандидат депшиттирген, оларның 332-зи бүрүткеттинген. Чаңгыс-чаңгыс кандидат бүрүткеттинген азы чаңгыс-даа кандидат бүрүткеттинген 4 соңгулда округунга 2006 чылдың октябрь 8-те соңгулдалары эрттирбес, ону шала орай үеже соңгаарлады. Кандидаттарның эң хөй саны (5) чүгле чаңгыс соңгулда округунда бүрүткеттинген. Ортумаа-биле алырга, соңгулда округунун бүрүзүнге, а ынчап кээрге, чаңгыс депутат мандады дээш база 2-3 кандидат демисежир.

***

Чоокку хүннерде үндүр бижидер шын-зылгалар тыпсышыкынының чорудулгазы эгелээр.

Бир эвес соңгукчу соңгукчулар даңзызында кири бижиттиргени соңгулда участогунун бадылаашкын эрттирер оран-савазынга кээп шыдавак болган таварылгада, ол 2006 чылдың сентябрь 17-ден октябрь 7-ге чедир үеде хамаарышкан участок соңгулда комиссиязындан үндүр бижидер шынзылгалы алгаш, бадылаашкын

болур хүнде ооң турары соңгулда округунун соңгулда участогунга бадылаашкынарна киржир эргелиг.

***

Чедери берге болгаш ырак-узок черлерге хуусаа бетинде бадылаашкын

2006 чылдың сентябрь 22-ден октябрь 7-ге чедир участок соңгулда комиссияларының хүлээп алганы шиитпирлерге үндезилеп, чедери берге болгаш ырак-узок черлерге хуусаа бетиниң бадылаашкынын организаастаар. Хуусаа бетиниң бадылаашкынын чүгле Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларын эрттирп турда көргөн дээрзин айтыры эргежок чугула. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда ындыг чорудулга көрдүнмээн.

***

Бадылаашкынның үези болгаш болур чери

2006 чылдың октябрь 8-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларыга бадылаашкынның үезиниң болгаш болур чериниң дугайында республиканың девискээр болгаш участок соңгулда комиссиялары соңгукчуларга дыңнадып чедирер. Бадылаашкын тус черниң үези-биле 8 шактан 22 шакка чедир эртер. Бадылаашкынның болур чери – удавас болур соңгулдаларда бадылаашкынны эрттирери база соңгукчуларның бадылаашкынын санаары-биле кожуунарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның тус чер чагыргаларының баштыңнарының тургусканы соңгулда участогтарының төптери (соңгулда участогтарының схемаларын 2006 чылдың август 29-та болгаш 2006 чылдың август 31-де тустузунда үнген «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарның 111 база 108 дугаарларында парлаан).

№ №	Кандидаттың ФАА	Кирген акша, ниитизи-биле	Чарыгдааны ниитизи-биле	Артканы
1	2	3	4	5
3	Лебедев Юрий Александрович	0	0	0
4	Монгуш Лариса Хомушкуевна	0	0	0
5	Ойдулаа Айдын Климович	0	0	0
6	Ушкалов Вячеслав Андреевич	225000	225000	0
7	Чысынмаа Дамдынчап Байындыевич	0	0	0
Автодорожный № 5 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Гостюхин Андрей Викторович	0	0	0
2	Даржаа Алина Викторовна	0	0	0
3	Донгак Дмитрий Калчанович	-	-	-
4	Доржу Чодураа Михайловна	0	0	0
5	Маспын-оол Валентина Оюоновна	0	0	0
6	Наксыл Эдуард Таж-оолович	5000	0	5000
7	Сат Зоя Назытыевна	0	0	0
Ангарский № 6 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич	0	0	0
2	Вусатый Виктор Васильевич	0	0	0
3	Доржу Александр Хертекович	0	0	0
4	Омзар Ольга Серзеевна	0	0	0
5	Самойленко Ирина Петровна	0	0	0
6	Сатаева Мария Ивановна	0	0	0

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле кандидаттарның, бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда фондуларынче кирген акша-төгерииниң ниити түңүнүн дугайында МЕДЭЭ

(кредит албан чериниң берген көргүзүглери-биле)

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы
2006 чылдың август 24-те байдал-биле

Рубль-биле

№ №	Кандидаттың ФАА	Кирген акша, ниитизи-биле	Чарыгдааны ниитизи-биле	Артканы
1	2	3	4	5
Енисейский № 1 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Архипов Александр Викторович	0	0	0
2	Бачевская Валентина Петровна	0	0	0
3	Кара-оол Виктор Хомушкуевич	0	0	0
4	Маадыр-оол Аясмаа Могуевна	0	0	0

Рубль-биле

№ №	Кандидаттың FAA	Кирген акша, ниитизи-биле	Чарыгдааны ниитизи-биле	Артканы
1	2	3	4	5
Ленинградский-1 № 2 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Монгуш Алла Лопсановна	0	0	0
2	Почикаева Надежда Валентиновна	0	0	0
3	Тас-оол Людмила Шангыровна	0	0	0
Ленинградский-2 № 3 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Дилак Киров Салчакович	0	0	0
2	Донакай Лариса Тумбараевна	0	0	0
3	Маклыгин Юрий Викторович	0	0	0
4	Петров Александр Валентинович	0	0	0
Буренский № 4 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Дорофеев Андрей Ильич	0	0	0
2	Дубровский Николай Григорьевич	0	0	0
3	Соскал Чечек Алексеевна	0	0	0
Школьный № 5 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Ахметов Ибрагим Равильевич	0	0	0
2	Кужугет Семен Седипович	10	0	10
3	Лопсанчап Сара Калдыновна	0	0	0
4	Монгуш Леонид Викторович	0	0	0
5	Фирсова Мария Михайловна	0	0	0
Первомайский № 6 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Айвазян Сергей Рафикович	0	0	0
2	Акберов Вейсал Сейфалоглы	0	0	0
3	Минчир-оол Аэлита Шуруккаевна	0	0	0
4	Монгуш Амыр Николаевич	0	0	0
5	Мурин Михаил Алексеевич	0	0	0
6	Ооржак Амир Дудакович	0	0	0
7	Самбала Мерген Шимитович	0	0	0
Туристический № 7 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Курт-оглы Шамиль Нуревич	0	0	0
2	Монгуш Элеонора Дамбаевна	0	0	0
3	Яндай-оол Светлана Биче-ооловна	0	0	0
Малчинский № 8 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Иргит Марина Кужугетовна	0	0	0
2	Сат Ханды Сарыгларовна	0	0	0
3	Тунев Виктор Николаевич	0	0	0
Пролетарский № 9 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Монгуш Айлақмаа Вячеславовна	0	0	0
2	Шапошникова Чечек Херел-ооловна	0	0	0
Восточный № 10 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Горев Сергей Григорьевич	0	0	0
2	Тыкыл-оол Ольга Арамбаловна	0	0	0
3	Хорлуу Айслу Васильевна	0	0	0
Молодежный № 11 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Лямин Николай Владимирович	0	0	0
2	Нурзет Артур Артаевич	0	0	0
Мугурский № 12 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Власкин Николай Викторович	1000	0	1000
2	Дамба Валентина Степановна	0	0	0
3	Огнева Людмила Алексеевна	100	0	100
Загородный № 13 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Конвиз Александр Сергеевич	2000	1000	1000
2	Кужугет Борис Очурович	10	0	10
3	Ооржак Айдын Чылбаевич	0	0	0
Строительный № 14 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Базыр Марта Кимовна	0	0	0
2	Николаева Клавдия Семеновна	0	0	0
3	Чаш-оол Артур Кызыл-оолович	0	0	0
4	Чанзан Владимир Салчакович	0	0	0
Университетский № 15 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Бунькова Наталья Петровна	0	0	0
2	Торуш Бежен-оол Куларович	0	0	0
Ленинский № 16 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Елсуков Владимир Александрович	0	0	0
2	Монгуш Арина Дегеевна	0	0	0
3	Ондар Николай Алдын-оолович	0	0	0
4	Рязанова Елена Александровна	0	0	0
5	Танова Оксана Монгушовна	0	0	0
Центральный № 17 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Аль-Зубеди Хальдун С. Сальман	10	0	10
2	Даржаа Надежда Федоровна	100	0	100
3	Ширшин Григорий Чоодуевич	0	0	0
Красноармейский № 18 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Доржукай Вячеслав Михайлович	0	0	0
2	Зеленова Надежда Петровна	0	0	0
Чульдумский № 19 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Бадра Игорь Иргитович	0	0	0
2	Таспанчик Манмаа Ламажаповна	0	0	0
3	Шожат Доржу Байкара	0	0	0
Октябрьский № 20 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Тулуш Олег Павлович	0	0	0
2	Хопуя Шолбан Ховалыгович	0	0	0
Безымянный № 21 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Дамдын Леонид Мадырович	50	0	50
2	Салчак Нелли Рафиковна	0	0	0
3	Сонам Эрес Монгун-оолович	0	0	0
4	Сюрюм Галина Алексеевна	0	0	0
5	Шириндуу Очур Сотнамович	10	0	10
Кочетовский № 22 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Велебский Владимир Антонович	0	0	0
2	Лаптев Сергей Михайлович	0	0	0
Чеховский № 23 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Соян Роман Маскырович	0	0	0
2	Хертек Светлана Кунзен-ооловна	0	0	0

Рубль-биле

№ №	Кандидаттың FAA	Кирген акша, ниитизи-биле	Чарыгдааны ниитизи-биле	Артканы
1	2	3	4	5
Учебный № 24 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Шестаков Владимир Васильевич	10	0	10
2	Ощепкова Светлана Михайловна	0	0	0
Заводской № 25 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	0	0	0
2	Бельник Александр Анатольевич	0	0	0
3	Дагба Мерген Балыкаевич	100	0	100
4	Доспан Чечек-оол Иванович	0	0	0
5	Ооржак Шолбан Баянович	0	0	0
Ровенский № 26 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Будылин Сергей Георгиевич	0	0	0
2	Ондар Оргелээр Чувурекович	0	0	0
Баянкольский № 27 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Лыкаа Елена Владимировна	0	0	0
2	Мистров Александр Алексеевич	0	0	0
3	Мого-Хурен Марианна Шириин-ооловна	20	0	20
Калининский № 28 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Бориско Ираида Монгушевна	0	0	0
2	Куулар Эдуард Викторович	10	0	10
3	Матрашкин Александр Георгиевич	0	0	0
Геологический № 29 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Ооржак Александр Доткан-оолович	0	0	0
2	Тевек Алексей Кара-Салович	0	0	0
Кечил-ооловский № 30 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Большаков Александр Васильевич	100	0	100
2	Кувезина Наталья Юрьевна	0	0	0
3	Салчак Александр Александрович	0	0	0
Найыралский № 31 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Крылова Светлана Васильевна	0	0	0
2	Ооржак Надежда Соскур-ооловна	0	0	0
3	Серен Анатолий Сергеевич	3000	3000	0
Автодорожный № 32 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Кочетков Владимир Иванович	0	0	0
2	Сиразитдинова Алевтина Кыргысовна	0	0	0
3	Суменков Анатолий Петрович	0	0	0
4	Ховалыг Ирина Максимовна	0	0	0
Медицинский № 33 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Биче-оол Айлаңмаа Александровна	0	0	0
2	Дамбиев Орлан Федорович	0	0	0
3	Маады Галина Монгушевна	1000	0	1000
4	Спиридонова Лариса Чадамбаевна	0	0	0
Студенческий № 34 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Ананьина Ирина Викторовна	0	0	0
2	Ооржак Дандар-оол Көк-Хунаевич	1000	0	1000
Бай-Хаакский № 35 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Кужугет Калинин-оол Сереевич	0	0	0
2	Ооржак Андрей Бурукеевич	0	0	0
Горный № 36 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Абаев Николай Вячеславович	500	400	100
2	Отук-оол Орлан Олегович	0	0	0
3	Самбу-Хоо Михаил Сандыйович	0	0	0
Лопсанчаповский № 37 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Долаан Арина Арапчоровна	0	0	0
2	Ондар Татьяна Доткан-ооловна	0	0	0
3	Тулуш Артур Анай-оолович	0	0	0
4	Черкашин Александр Александрович	0	0	0
Солнечный № 38 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Волкоғонов Александр Сергеевич	0	0	0
2	Домур-оол Валентина Одурекровна	0	0	0
3	Переляева Августа Николаевна	0	0	0
Почтовый № 39 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Ковалева Татьяна Николаевна	0	0	0
2	Николаева Татьяна Владимировна	0	0	0
3	Потапова Анна Мухамеджанова	0	0	0
Московский № 40 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Казанцева Ирина Владимировна	0	0	0
2	Манчин Экер-оол Маринович	0	0	0
3	Саая Александра Ког-ооловна	0	0	0
Южный № 41 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Даржай Лариса Кызыл-ооловна	0	0	0
2	Лысенко Дмитрий Владимирович	0	0	0
3	Петренко Владимир Андреевич	0	0	0
4	Чамбал-оол Алексей Михайлович	0	0	0
Ангарский № 42 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Куулар Лариса Шангыровна	0	0	0
2	Никонов Владимир Константинович	0	0	0
3	Норбу Адар Маппакович	0	0	0
Правобережный-1 № 43 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Ажы Татьяна Михайловна	0	0	0
2	Тамонин Дмитрий Викторович	0	0	0
3	Хомушка Аниса Ивановна	0	0	0
Правобережный-2 № 44 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Гавриленко Владимир Андреевич	0	0	0
2	Саар Галина Николаевна	0	0	0
Правобережный-3 № 45 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Большешапов Александр Иванович	0	0	0
2	Захарова Светлана Юрьевна	0	0	0
3	Кызыл-оол Салим Толаанович	0	0	0
Спутник № 46 чаңгыс мандаттыг соңгулда округу				
1	Сат Владимир Вячеславович	0	0	0
2	Хайжок Галина Пелековна	0	0	0
3	Юрков Николай Николаевич	0	0	0

Кызыл хоорайның Девискээр соңгулда комиссиязының даргазы М.М. МАНЫН-ООЛ.

БАЙ ЧУРТУВУСТУҢ ЕЗУЛУГ ЭЭЛЕРИ БОЛУУЛУҢАР

Сөөлгү каш чылдарда Россия болгаш ооң чурттакчы чону социал-экономикиг улуг-улул өскерлишкенин үезинде чурттап турар. Россияның Президентизи В.В.Путин россияниң чонунуң амыдыралының деңзелни экижидериниң талазы-биле социал-экономикиг ужурудузалыг чугула национал төлевилелдерни боттандырып эгелей бергени бөдүүн чонга келир үеже идегелди отуруп турар.

«Россияның девискээринге ээн кагдынган, хөгжүлдө чок, «адыглар турумчул чурттаан» черлер турбас ужурулуг... ындыг девискээрлериниң социал-экономикиг хөгжүлдөзүн деңзели Москва, Санкт-Петербург ышкаш улуг бюджеттиг хоорайлардан дорадава болурун чедип алыр ужурулуг бис» деп, Президентиниң төп массалыг информация чепсектерин таварыштыр бодунуң айыткан чугаазы чуртту хөгжүдөринче, ооң ырак булуңдарында чурттап турар кижилерниң амыдыралының деңзелни хөгжүдөринче угланган болуп турар. Россия Федерациязының субъекттериниң социал-экономикиг хөгжүлдөзи деңзес деп чүве кымга-даа билдингир, ынчанмыже дотациялыг бюджеттиг девискээрлер ооң иштинде бистиң республикавыс база боттарының курлавырын ажыглап тургаш, бот-тускайлаң хөгжүп болур аргалыг болуп турар.

Бо чылдың бирги чартында Россия Федерациязының Президентизи Сибирь Федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи А.В.Квашнин Тывага ажыл-агый-жы сургакчылаашкының үезинде республиканың аңгы-аңгы яамыларның, ведомстволарның болгаш организацияларын удуруткучулары-биле республиканың экономиказын дотациялыг байдалдан чоорту үндүрериниң аргаларын сайгарып чугаалашканының түңнелинде, Тыва Республиканың Чазза муниципалдыг тургузулганың социал-экономикиг хөгжүлдөзүн чедип алырында 2006 чылдың бирги чартында элээн каш төлевилелди ажылдап кылган. Ук төлевилелдер саазын кырында күсүлдө чок чытпайн, херек кырында үре-түннелдиг көскү чижек болуп, ажылдап эгелей берген.

2006 чылдың май 18-те Тыва Республиканың Чазза «Өвүр кожуунуң болгаш анаа хамаар-

жып турар көдээ чурттакчылыг черлериниң социал-экономикиг хөгжүлдөзүн ажылдап кылырының комплекстиг программазы» деп доктаалды хүлээп алгаш, ук шенелде төлевилелди ажылдап кылыры Тыва Республиканың Чаззааның кадрлар билии ханыладыр болгаш мергежилин бедидер күрүне институтунга дааскан.

Институттун тускай эртемниглериниң ТР-ниң Экономикаыг хөгжүлдө яамызының ажылдакчылары-биле база Өвүр кожуунуң удуруткучулары-биле кады ооң бот-тускайлаң амыдыралын, курлавырларын өөренип көргөш, кыска үе дургузунда кожуунуң социал-экономикиг хөгжүлдөзүндө чугула херек бизнес-планы болгаш өске-даа чугула айтырыгларны ажылдап кылып берген.

Чоокта чаа, сентябрь 1-4-түн хүннеринде, бо институттун ажылдакчылары Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузуңуң даргазы Александр Дүмен-оолович Иргитин дилээ-биле орук-чири чедери берге Кара-Хөлге баргаш, база-ла ындыг түннелдиг ажылды кылып чоруткан. Сумунуң социал-экономикиг инфраструктураны алынган материалдарны институттун ажылдакчылары база ук сумунуң даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Долбан-кыс Данововна Хертек сентябрь 10-га чедир ажылдап кылгаш, сумунуң удуруткучуларга хүлээди берген.

Тываның эң-не кайгамчык байдустуг чараш булуңдарының бирээзи — Кара-Хөл сумузуңуң чурттакчы чону бо хүннерниң даңзызы езугаар 1452 кижини. Олар хек куш төңчү чок эткен, чукуг, артышсыг агаар-бойдузун магадаарындан аңгыда, бо черге туремик чурттава дэе чүнү кылза экил, келир салгалга чүнү дамчыдып бээр бис дээн чижекти айтырыгларны боттарынга бо-ла

салып турар дээрзи билдингир. Ынчангаш-ла боор ол сумунуң егери Семен Дүмен-оолович Иргит бо тайга-сынның черге сыын фермазын тургузуп алыры чугула деп көрүп турар. Ооң тайылбыры-биле 2000 чылдың өртөктери-биле бир сыын өртээ 800 рубль, мыйгактын 2000 рубль болуп турар. А 1 кг эм шынарлыг мыйыстың өртөкүнези 250 америк долларга ден. Сыын фермазын тургузуп алыры орулгалыг дээрзин ол бадыткап, кожавыс Даг-Алтайның Улаган районунче арга-дуза кылдыр халаска чораанын бадыткаан видеоматериалды институттун ажылдакчыларына көргүскөн. Ол ышкаш Улагандан 20 сыынны, 30 мыйгактын садып алыры ук ажылдың эгешимчедикчизи болур дээрзин база чугаалаан.

Ыш-даштыг тайга-таңдыда чурттап чоруур болгаш кара-хөлчүлөр чоок-кавы арга-алаактан чыып алганы кат-чимизин, балык-байлаан ачы-дуза кылдыр халаска ясли-садтарга берип турар. Ол ышкаш бо черниң чурттакчылары сумузу-биле атташ аттыг Кара-Хөлге балык ажаап өстүреринге хамаарыштыр бүдүрүлгө ажыдып алыры чугула деп көрүп турар. Орук дургаар «инек даштарынга» бүзээлдек суурда кывар-чаар чүүл-биле хандыртынар заправка чок, суг узар кудук тудуп алыры база оларга күзенги. Сумунуң амыдыралының деңзели институттун кылып бергени төлевилелден улуг хамааржыр деп чүлдү олар угаап билип, келир өйже бүзүрүлүг көрүп, тепкиштиг-дир бис, ынчалза-даа сорулгавысты боттандыра боттарывыстан база хамааржыр деп чүвени утпайн турарлар.

Бо хүннерде ТР-ниң Чаззааның кадрлар билии ханыладыр болгаш мергежилин бедидер күрүне институтунуң эртем ажылдакчылары Кара-Хөл сумузуңуң социал-экономикиг амыдыралын хөгжүдөриниң талазы-биле ажылдарны кылып дооскан. Ниитизи-биле муниципалдыг тургузулгаларның социал-экономикиг хөгжүлдөзүндө хамаарыштыр база ниити-россияның девискээринде боттанып турар национал төлевилелдерге хамааржыр турар айтырыгларга харыылап бээрин ук инсти-

туттун директору Наталия Күске-Караевна Ховалыгдан диледим.

— Кара-Хөл сумузуңуң даргазы суурнуң чонунуң дилээ-биле институтка кээп, социал-хөгжүлдө планын ажылдап бээрин дилээн болгай. Аңаа чүнү кылып болурул?

— Ийе, Кара-Хөлдүн чурттакчылары боттары чүнү кылыккап турарын, сумузуңуң амыдыралын хөгжүдөриниң биле боттары эгелээшкенин кылып, идепкейлиг киржип турары өөрүнчү-дүр. Ол сумуга институттун специалистери четкеш, чогуур ужурулуг материалды чыып алган. Бо хүннерде төлевилелди боттандырап ажыл доозулган. Сумунуң экономикаыг амыдыралын хөгжүдөринге чугула углангышыкынар бар. Кара-Хөл дээрге, Тываның кайгамчык чараш байдустуг, байлак черлериниң бирээзи. Чүгле кижини аңаа четкеш, карак-биле ооң бойдузун көргөш, магадаар чораан. Кара-Хөлге балык өстүрер черни, тыва өглер бүдүрүлгезин ооң чанынга кидис кылып тускай черни бо сумуга тургузлары таарымчалыг деп көөр мен. Оон ыңай Кара-Хөл — ус-шевер кижилер чурту болгай. Ынчангаш аңаа көдээ ажыл-агыйга болгаш өске-даа адырларга яңы-бүрү херекселдер кылыры-биле дарганнаар, чазаныр цехти тургузуп алыр болза, ооң ажыы улуг боор. Кайы ырактан кандыг-ла бир техникага херек хензиг херексел дээш Ак-Довурак азы Кызыл кирери кыварчаар-даа чүүлге чарыгдал болурла болгай.

— Дараазында кайы кожууннарга ындыг чергелиг дузаны көргүзөр силер?

— Кожууннар удуруткучуларына чонунуң амыдыралы чугула чүве болза, олар боттары инициативаны холга алгаш, бис-биле кады ажылдажылганы чорудуп болур. Бо хүннерде ындыг дилегни Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан, Шемий сумуларының удуруткучулары биске кылган. Чоорту арткан кожууннарның, сумуларының чагыргалары институт-биле кады ажылдажылганы кыла бээр дээрзинге идегеп турар бис.

— Сентябрь дээрге, бүгү-ле өөреникчи кижиге, студенттерге билигиниң айы дээрзи

билдингир болгай. Силерниң ажылыңар өөредилгеге хамаарышкан болганда, ол дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Статистика езугаар ниитизи-биле чуртта чединмес өг-бүлелерден 1 млн. ажыг 9-тан 15 харга чедир назылыг уруглар өөренир школазын солуп, чок болза, кандыг-ла-бир социал уткалык чылдагаан-биле кезээки школаларже өөренип кирип турар. Ындыг уругларның аразында өскүс-чавыс-даа, чединмес өг-бүлелерден-даа кижилер бар болгай. Ол уругларның аразында өөредилгеге сундулуг, кандыг-ла-бир эртемге салым-чаяанныг, эки мөзү-шынарлыг кижилер бар болгай. БИндыг уругларга дуза кадып, ээ көрнүрү чугула деп көөр мен. Чогуур ужурулуг деткимчене ол уругларның аразында чеже-даа Михаил Ломоносовтар үнүп болур.

РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң өөредилгеге-даа, чуртталга оран-савазынга-даа, медицинага-даа, агроулетпүрге-даа хамаарышкан национал төлевилелдерни боттандыраптынче улуг кичээни-гейни салып турары меңээ база өөрүнчү-дүр. Россия бут кырынга туруп келген. Президент Россияның хөй национал чонунуң амыдыралы экижидерин, чурттуң экономикаы хөгжүзүп, чечектелзин дээш социал-экономикиг ужурудузалыг национал төлевилелдерни калбаа-биле чорудуп эгелээн. Ынчангаш боттарывыс база амыдыралының деңзелни хөгжүдөринге сонургалдыг болуп, демнежип тургаш, бай чуртувуска езулуг ээ бооп көрээлинер. «Чыткан даштын адаанче суг акпас» деп мерген угаанныг бурунгу өгбелеривистиң бо үлегер сөзүн сактып чоруур болзувусса, бүгүле күзөлдөдөривис боттаны бээринге идегел улуг.

— Берген интервьюңар дээш четтирдим.

Бурунгаар көрүштүг, чонунуң амыдыралын экижидер дээн турсоруктуг кижилер чурттун эң берге үезинде чайгаар-ла кестүп кээр дээрзин амыдырал бадыткап турар.

Интервьюну Игорь ДАМДАК белеткээн.

«Бистиң ада-иевис», «Бистиң хоорайывыс»

Арыг-силиг, чурттаарыңа эптиг, чаагайжыды дериттинген бажыңга, кудумчуга, хоорай-суурларга кижини бүрүзү чурттаксаар. Ону амыдыралга херек кырында боттандырап дэе, чүнү канчалза экил деп айтырыгны федералдыг деңзелде чарлаттыган «Бистиң хоорайывыс» мөөрей-конкурс хоорай, суурларның чурттакчыларына дорту-биле салып турар. Ооң-биле чергелештир «Бистиң ада-иевис» деп конкурс база чарлаттыган.

Шынап-ла, долгандыр турар социал байдалды экижидер дээш чүнү канчап болурун бодап, харын-даа боттарының шыдаар арга-шинээ-биле ажылды чорудуп турарлар бисте чок эвес, бар болгай. Оларны бети дэе, «Шын» солунуң ажылдакчылары, бижикчилери солунуң арыннарынга өскелерге үлегер-чижек болзун дээш чырыдып-даа келген. Чогаадыкчы шинчи-биле чаа-чаа эгелээшкиннери шенеп чоруурларга бо конкурстар езулуг-ла деткимче, идиг бооп болур. Чаа эгелээшкиннер, төлевилелдер конкурзу ийи деңзелге — баштай девискээр азы республика иштинге, ооң чурт деңзелнге эртер.

Республика иштинге конкурс эрттирер болгаш документилер хүлээп алыр ажылды кылып чорудар чөвүлөл тургустунган. Ооң турар чери республиканың уран чүүл школазының бирги кадында. Конкурсстун түннелдерин үндүрер Эксперт комиссиязы 10 кижиден тургустунган. Ооң кежигүннери аңгы-аңгы хөй-ниити организацияларындан төлээлөр, социал төлевилелдерге болгаш программаларга үнелелдер кылырынга арга-дуржулгалыг специалистер бооп тура-

рын сентябрь 14-те ук организақы комиссияның төлээлери парлалга-конференциязын эрттирип тура, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларына дыңнаткан.

Республика деңзелинге конкурсту эрттирериниң талазы-биле удуруткучу Сайдам Чамзырын-овна Ооржак конкурстарың кол сорулгазы-биле таныштырган. «Бистиң хоорайывыс», «Бистиң ада-иевис» Бүгү-российжи конкурстар чурттун хамаатыларына амыдыраарының төлөптүг байдалдарын тургузарының аргаларын дилеп тывар сорулгалыг бо конкурс тиелекчилерге шаңналдарны тыпсыр. Девискээр деңзелнге шаңналдар 20 муңдан 100 муң чедир, федералдыг деңзелге 100 муңдан 250 муң чедир. Ооң акшаландырышыкыны төпчүттүнген. Республика иштинге документилер хүлээп алышыкыны сентябрь 1-ден эгелээн база сентябрь 25-ке чедир уламчылаарын С.Ч.Ооржак журналистерниң айтырыгларга

харыылап тура, дыңнаткан.

Конкурсту «Культура болгаш эрге-хоойлу» хөй-ниити организациязы «Тус чер бот-башкарылганың Бүгү-российжи эвилели», «Россияның пенсионерлер эвилели» хөй-ниити организацияларның деткимчези-биле эрттирип турарын «Тус чер бот-башкарылганың Бүгү-российжи чөвүлели» хөй-ниити организацияның төлээзи Дмитрий Калчанович Донгак айтыган. Кызыл хоорайдан билдиришкенин кириеринге ооң мурнунда хоорай деңзелинге эртип турган эң дээр дээн подвезд, бажың, бажың чоогу дээн чижек-

тиг конкурстар дуза бооп турарын ол чугаалаан. Бо конкурстар тус чер бот-башкарылганың езулуг деткимче дээрзин база онзалап демдеглээн. Төлевилелдерни шилип, түннел ажылдарын чорудар Эксперт комиссиязының кежигүнү Тамара Дамдын ниитизи-биле алырга, бо конкурстарны хөй-ниити организациялары боттарының эгелээшкин-биле хөй-ниитиге эрттирип турары ол деп допчулады. Аңаа сайгарлыкчы ажыл-чорудулгалыглардан аңгыда, тус чер бот-башкарылгаларының албан черлери, организациялар, күрүнени болгаш муниципалдыг албан черлер, өөредилге, культураның албан черлери, ачы-буян фондулары дээш, хууда кижилер-даа киржип болур.

«Бистиң ада-иевис» конкурста «Идепкейлиг чуртталга», «Долу чаагай чуртталга», «Хүндүткел болгаш деткимче» дээн ышкаш номинациялар бар. А «Бистиң хоорайывыс» төлевилел чүгле хоорайга эвес, бүгү чурттакчылыг черлерге азы кижини бүрүзүнүң биче төрөөн чуртунга кылып болгу дег ажылдарның төлевилелдери хамааржыр. Ында «Арыг-силиг хоорай», «Бистиң бажыңывыс», «Чашкы шамның хоорайы» номинациялар бар. Чижек кылдыр алырга, «Хүндүткел болгаш деткимче» номинацияга 10 ажы-төлдү төлөптүг кылдыр азырап кижизиткен өг-бүле-даа киржип болур. Кижизидилге ажылынга болгаш салгалдар аразында харылзааны быжыглаарының ажылын канчаар чорудуп турарын айтыптышаан, өг-бүлениң кежигүнү бүрүзүнүң дугайында кыска медээ болгаш төлевилелдин авторунуң хууда документилери хереглеттинер.

Ажылдарны түннел турда, бөгүндө боттанып турар болгаш бурунгаар көрүшкүнү азы ол ажылды моон-даа сонгаар калбартырынга, сайзырадырынга кайы хире акша-хөрөңги херегиниң дугайында баш бурунгаар тода санаашкыннарлыг төлевилелдер онза кичээниги ээлээр. Эки дирткен төлевилелдерниң дөгереги федералдыг деңзелге киржир. Мында кызыгаарлаашкын чок. Республика иштинде тиелекчилер октябрь айда билдирер. Чурт деңзелдиг мөөрей ноябрь, декабрь айларда болур. Ол ышкаш конкурстарың ажылы чүгле 2006 чыл-биле кызыгаарланмас дугайында парлалга-конференциязынга чугаалашкан.

Чойганмаа САТ.

Тыва культурурага даянган скульптор

Александр Барамааны кады ажылдап турар эш-өөрү уран чурулганың аныак салгалының төлээзинге хамаарыштырып турар. Ынчалза-даа бо чылын дөргөн харлапкан скульптор бодунуң мергежилниң аайы-биле ийи өөредилге черин доозуп, езулуг уран мастерлерниң арга-дуржулганын, өөредииң ап четтигипкен кижи. Бодунуң биче юбилейинге тураскааткан сөөлгү он ийи чылда кылган скульптура ажылдарының делгелгезин чон мурнунга отchedу хевирлиг кылдыр Тываның чурукчулар бажыңында бо хонуктарда организастан. Мен көөрүмге, ол сорулганың чедип алган ышкаш-тыр, чүге дизе, делгеттинген скульптураларда солун ажылдар бар. Ол хевирлеттинген болгаш бот-тускай скульптор-дур деп чүвени ынчан эскердим.

Мастерниң делгезин ажылдарының чамдызыңа доктаап, шаам-биле үнелел бээр бетинде, Александр Барамаа деп кымыл ол дээрзин силерге кысказы-биле таныштырыңар оралдажыңар.

Оң талантызының баштайгы илередикчи, башкызы Тывада сураглыг даш чонукчузу Бригад Дүпчүр деп болур. Саша школага өөренип тургаш, оң бөлгүмүнче барып эгелзэн. Шак ынчалдыр-ла уран чурулгандан, ылаңгыя чоңар, чазаар ажылдардан салдынмаан, оларга улам хандыкшаан. 1989 чылда Кызылдың уран чүүл училищезиниң чурулгасы салбырын тоолчаан Күдөрке мөгеге тураскааткан «Мөөрей» деп кезек ажылдары-биле тергиниң эки демдектерлиг дооскан. Ол-ла училищеге баштайгы ажылдары: «Ужуг чоруур те», «Буга», «Аскыр» болгаш «Тева» көстүп келген болгаш башкыларының, эш-өөрүнүң үнелин, деткимчезин алган. Оң

соонда Красноярскиниң уран чурулга институтунга профессор Ю. П. Ишхановтун удуртулгазы-биле скульптура факультетинге өөредилгезин уламчылаан. Аңа өөренип тургаш, скульптураның академиктиг угланышкынын шингээдип алган. Студент чылдарында-ла тыва культуруга үндезилеттинген ажылдары-биле делгелгелерге киржиң турган. 1995 чылда «Мээн Тывам» деп ажылдары-биле уран чурулганың чурт-та билдингир дээди өөредилге черин чедишишинг дооскан.

Оң сөөлгү чылдарда ажылдарында чаңчыл болган тыва аян болгаш амгы үениң авангард уран чүүлү бары илден. Чижээлээрге, бо делгелгеде «Чылгычы» деп скульптурада тыва арат кижиниң амыдыралының бир омур-хевирин дыка ылаптыг илередип шыдаан. Скульптор оң омур-хевирин тургузарда, хүлерден, пластилинден болгаш гипстен элээн каш

аргаларны кылып турганын делгелгеден база көрүп болур. Черле ынчаш бо делгелгениң бир онза талазы – мастерниң чүгле төңчү ажылдарын эвес, а делгеттинген бүгү скульптураларның чурукчу-нун бажыңа «төрүттүнүп» эгелээнинден азы өскээр чугаалаарга, саазыңар кырынга баштайгы эскизтеринден бээр делгел асканы болур.

Мен бодум хуумда Тывада сураглыг Эзир-Кара аътка тураскааткан ажылды кончуг сонуур-

Делгелге

гадым. Оң эскизтери база каш янзы. Бир чурукта Эзир-Караның кырында эзир куш тыртып каан ча-согун кылдыр чуруттунган, а төңчү скульптурада эзир база бар, ынчалза-даа ол ында ужуп турар анаа куш кылдыр илереттинген. Александр Барамааның бо ажылында, шынап-ла, хостуг амгы авангард аяны бардыр. Скульптор «Эзир-Караның» бир аргазы-биле бо чылын Пермь хоорайга эрткен дош скульптуралар фестивалына чедишишкиниң киришкен. Оң кристалл дег арыг, кылагар дош ажылы өскелерден бодунуң уран чечен шиптири-биле онзаланып турган.

А Барамаа бодунуң уран талантызын сайзырадыры-биле доктаамал ажылдап турар. Калмыкияның найсыралы Элиста хоорайга эрткен «Каисса бөмбүрээ» фестивалыга киришкен, ол хоорайга шыдыраага тураскаалды кылып саналды алгаш, боттандырган. Калмык журналистер оң дугайында мактал сөстөрни боттарының солун-сеткүүлдеринге харам чокка бижип турганнар. Скульптор каш аңгы хоорайга эрткен: «Амгы дизайн болгаш эт-херексел кылырының уран чүүлү», «Чурукчу болгаш үе», «Сибирь» болгаш көжүп чоруур «Сибирьниң ус ажылдары» деп делгелгелерге киржиң, көрүкчүлерниң бедик үнелелдерин алган. Ол дугайында тускай делгезин хүндүлел бижиктери көргүзүп

турар. Тыва культуруның үндезинерин арттырышыаан, делегей уран чүүлүнүң амгы угланышы-кынын ажылдарыңа илередирин оралдажып чоруур А Барамаа бо хүннерде Кызылдың уран чүүл училищезинде башкылап турар. Оң өөреникчилеринге, талантызының хөй санныг мөгейкичлеринге мастерниң Ая Марутиге тураскааткан «Хүн» (гранит), «Игилчи», «Тоолчу», «Бичи ба-лыкчы», «Хостуг хову» (гипс) деп ажылдары эки билдингир.

Скульптор А Барамааның дөргөн харлааныңа тураскааткан делгелгезин көрүксээң, оң ажылыңа үнелел бериксээң улус ам-даа ону көрүп болуруңуң аргазы бар. Чогадыкчы бодалдары эки илереттинген солун ажылдарында бар дээрзинге бүзүрөп болур силер.

Юрий КӨК-ООЛ.
Чуруктарда: А Барамааның чамдык ажылдары: «Чылгычы» (гипс), «Кызыл буга» (гранит, латуны).
Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТР-ниң Дээди судунда

КЫМНАР КЕЛДЕРЕЛГЕ ТАВАРЫШКАНЫЛ?

Россияның Күрүне Думазының чүс харлаанынга тураскаадып, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралы 2006 чылдың апрель 19-та келдерел чарлаан, ону 2006 чылдың апрель 21-де үнген №84 «Российская газета» солунга парлаан.

Чарлатынган келдерелге хамаарыштыр тайылбыр бээрин Тыва Республиканың Дээди судунуң судьязы Е.К.Ондардан диледивис.

— Елена Кудаш-ооловна, келдерелден өршээлдиң ылгалы чүдөл?

— Хоойлу езугаар алырга, келдерел дээрге төөгүде ханы уткалыг, чаңчылдарлыг. Келдерелди делегейниң дыка хөй чурттарының аңаа хамаарылгалыг күрүне органның хөй-ниити, күрүне ужур-дузалыг болушкунарга хамаарыштыр кижизиг чоруктуң дээди чадазы кылдыр калбаа-биле ажылгап, буруулуг кем-херекке илдиге бергеннерниң бачыдын эрге-чагырга өршээгени кылдыр ажылгап турар.

Келдерел дээрге өршээгенидир. РФ-тиң Конституциязының 103 чүүлүнүн 1-ги кезээниң «е» пунктун езугаар келдерелди РФ-тиң Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазы чарлаар эргелиг. Келдерелдиң шуптузу шийтиргеннерни кеземче херээден, яладан хостап, азы эртпезин хуусаазын кызырар. Келдерел дугайында доктаалда шийтиргеннерниң кандыг категориязы келдерелге таваржырын, кымнар таварышпазын айтып каан болур. Ол ышкаш истелгеде турарларга база келдерел таваржып болур.

Өршээл дээрге чүгле РФ-тиң Президентизиниң чөпшээрели-биле тодаргай кижиге хамаарыштыр хүлээп алып чингелдир. Өршээлди чүгле шийтирген кижилерге, оң иштинде өлүрүп шийтиргеннерге хамаарыштыр чарлап болур. Өршээл дугайында

РФ-тиң Президентизинге дилегни чүгле шийтирген кижи боду кеземче херээң эрттирип турар албан чериниң администрациязын дамчыштыр кириер. Өршээл дугайында дилег кириериниң хуусаазы хоойлуда көрдүмзүн, ынчангаш шийтирген кижи дилегни кажандаа киририп болур.

— **Амгы келдерел кымнарга хамааржырыл?**

— Келдерел дугайында доктаалда ону кончуг билдингир кылдыр айыткан, допчузу-биле чугаалаарга, ол шийтирген назы четпээннерге, назы четпээн уругларлыг херээжен кижилерге, иштиг херээженнерге, 55 хар ашкан херээженнерге, 60 хар ашкан эр кижилерге хамааржыр. Эң аар кем-херек үүлгеткенер (доктаалда чүү дээш шийтирген чүүлдерин айтып каан), өжөгээр кем-херек үүлгеткени дээш ийден хөй удаа шийтиргеннер, катап херек үүлгеткен, онза айыылдыг деп көрдүнгөн херектээрнер, хосталганын казып шийтирген үезинде херек эрттирип турган албан черлеринге өжөгээр херек үүлгеткеннер, ол черге ында доктааттынган корум-чурумну үргүлчү хажыдып турарлар амгы келдерелге таварышпа.

Бо доктаал күштүг болган хүннүң чедир үүлгеткен кем-херектерге хамаарыштыр истелгеде турар бүгү херектерни соксадыр, яладан хостаары доктаалда көрдүнгөн. Келдерел дугайында док-

таал күштүг болган хүннүң эгелел, ону алды ай дургузунда ылап-ла күүседир. Арагадан, наркоманиядан, шээр аарыглардан эмнедип ужуруг шийтиргеннер ол аарыгларны эмнедип алган соонда, келдерелди алыр. Оон база бир кол чүве—бо доктаал күштүг болур хүннүң чедир судтарга херээ көрдүмзүн кижилерге келдерел хамааржыр. Ол ышкаш келдерелди чүгле судтар эвес, истелге чорудуп турар органның шуптузу ажылгаарын доктаалда айыткан.

— **Амгы келдерел назы четпээн шийтиргеннерге база хамааржыр болганы өөрүнчү-дүр, чамдыкта назы четпээн элээди уруглар чемненикчээш, каржы сеткил чок үүлгедилерге таваржы бээр-дир.**

— Ийе, ол шын. Назы четпээннерге онза кичээңгей, сагыш салышкын херек, ынчалза-даа оларның аразында аар кем-херек үүлгеткен назы четпээннер база бар. Мындыг харааданчыг таварылгалар база болгулар. Чижээ, Хову-Аксынга назы четпээн уругну 2000 рубльди, 119 рубль өртектиг эъти, 1 рубль өртектик чаңгыс огуреци, бир помидорну оорлааны дээш буруудадып турар. Ындыг кем-херек үүлгединиче ол уругну чүү ыдалапканыл? 2006 чылдың апрель 12-де Чеди-Хөлдүн район суду ол назы четпээн уругга хамаарыштыр кеземче херээң ийи тала эптежиң алганы дээш соксаткан. Бир эвес чижегелеп бо-даарга, шийтирген-даа болза, ол келдерелге таваржы бээр турган.

— **Тайылбырны бергениңер дээш улуу-биле четтирдим, Елена Кудаш-ооловна.**

Интервьюну Виктория ХЕРТЕК белеткээн.

КЫЗЫГААР ЧООГУНГА САДЫГЛААШКЫН

Моолдун Убса-Нур аймааның Боршоо деп черге 2006 чылдың сентябрь 22-24 хүннеринде чоннуң хереглел барааннарының ярмарка-делгелге болур. Кызыгаар чоогунуң ол садыглажышкынынга киржирин күзээн кижилерни Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажыл-херекти хөгжүдер яамыга кээрин азы 9-22-15 телефонче долгаарын диледивис.

Адрес: Калинин кудумчузу, 1Б, «Машзавод» бажыңы, Бай-Хаак кудумчуздундан № 1 эжиктеп кирер.

ХОВУ-АКСЫНГА БАЙЫРЛАЛ БОЛУР

2006 чылдың сентябрь 22-де Хову-Аксынга суурнуң тургустунганындан бээр 50 чылынга тураскааткан байырлал болур.

Юбилейниң программазында:
 — Хову-Аксының 50 чылы-биле холбаштыр байырлыг хурал;
 — байырлал концерти;
 — спортчу хемчеглер (аът чарыжы, чик атлетика крозу, хүреш: 18 хар чедир аныктарның база улуг мөгелерниң).

Оргкомитет.

«ШЫН» СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ачавыс Александр Сайын-оолович Донгак Бай-Тайга кожуунуң хүндүлүг чурттакчызы, ажы-төлүнүң ынак ачазы, деткимчези чораан. Кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехнигинге хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдап чораан. 2006 чылдың август 15-те аар аарыгдан арааш, чырык өртемчеден чарлып чоруткан. Бистиң берге үевесте биске моральдыг база материалдыг дуза чедирген ачавыстың дүңмаларыңа, эштеривиске, кады кожоларывиска, ылаңгыя Кызылда чурттап чоруур дүңмалары Эрес, Марина Иргиттерге, Чалгын-оол, Чинчи Күжүгеттерге, Вера, Алеша Херттерге, Айлан, Буян Делгерлерге, Андрей, Саида Кызыл-оолдарга, ырак-узактан келген эштеривиске, чаңгысклассчыларыңа улуу-биле мөгейип, четтиргенивисти илередип тур бис.

Өөнүң ишти, ажы-төлү.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
 Кызыл хоорай,
 Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор— 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис— 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөптүр килдистери— 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8531. Чагыг 114.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде буруткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейин барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындадылары дээш авторлар боттары харыылаар.